

HUQUQNI TANLASHNING DELOKALIZATSIYASI: MODDIY HUQUQNI ANIQLASHDA ARBITRAJ O'RNINING AHAMIYATINING PASAYISHI

Abdugaffarov Davronbek

Toshkent davlat yuridik universiteti Tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18583987>

Kalit so'zlar: Xalqaro tijorat arbitraji, huquqni tanlashning delokalizatsiyasi, *lex mercatoria*, moddiy huquq, taraflarning erk muxtoriyati, konfidensiallik, Nyu-York konvensiyasi, xalqaro tijorat sudlari.

Xalqaro tijorat arbitraji transchegaraviy nizolarni hal qilishning eng muhim mexanizmi sifatida o'z o'rnini mustahkamlab kelmoqda. Uning moslashuvchanligi, neytralligi va qarorlarining deyarli butun dunyoda tan olinishi va ijro etilishi uni davlat sudlariga nisbatan jozibador muqobilga aylantirdi. XX asrning ikkinchi yarmida xalqaro huquq sohasida "huquqning delokalizatsiyasi" nazariyasi ommalashdi. Unga ko'ra, xalqaro arbitraj milliy huquqiy tizimlardan ajralib, o'zining mustaqil, "millatsiz" huquqiy tartibotini – yangi *lex mercatoria* (savdo huquqi)ni yaratmoqda.¹ Bu qarashga ko'ra, arbitrlar nafaqat taraflar tanlagan huquqni qo'llaydilar, balki xalqaro tijorat uchun umumiy bo'lgan tamoyil va normalarni shakllantirib, moddiy huquqning rivojlanishiga bevosita hissa qo'shadilar. Biroq, so'nggi yillarda kuzatilayotgan tendentsiyalar va institutsional o'zgarishlar ushbu yondashuvni shubha ostiga qo'ymoqda va arbitrajning moddiy huquq normalarini aniqlash va rivojlantirishdagi rolini sezilarli darajada pasaytirayotganini ko'rsatmoqda. Garchi arbitraj nizolarni hal qilish vositasi sifatida o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lsa-da, uning huquqni yaratuvchi yoki uni fundamental tarzda talqin qiluvchi institut sifatidagi mavqei bir necha ob'ektiv sabablarga ko'ra zaiflashmoqda.

Arbitrajning moddiy huquq rivojlanishiga ta'sirini cheklovchi eng asosiy omillardan biri bu jarayonning konfidensialligidir. Davlat sudlarining qarorlaridan farqli o'laroq, arbitraj qarorlari odatda ommaga e'lon qilinmaydi va faqat nizo taraflari uchun ma'lum bo'ladi. Bu esa ularning pretsedent sifatida xizmat qilish imkoniyatini deyarli yo'qqa chiqaradi. Huquqiy normalar evolyutsiyasi ochiqlik, tanqidiy tahlil va boshqa huquqshunoslar tomonidan qo'llanilish orqali yuz beradi. Arbitraj qarorlarining yopiqligi ularni bu jarayondan uzib qo'yadi va ularda ifodalangan har qanday yangi huquqiy yondashuv yoki talqin kengroq huquqiy hamjamiyat uchun noma'lum bo'lib qolishiga olib keladi. Natijada, har bir arbitraj tribunali "g'ildirakni qaytadan ixtiro qilishga" majbur bo'lishi mumkin, bu esa huquqiy barqarorlik va bashorat qilish imkoniyatini pasaytiradi. Xalqaro Savdo Palatasi (ICC) yoki Stokgolm Savdo Palatasi Arbitraj Instituti (SCC) kabi etakchi arbitraj institutlari qarorlarning anonimlashtirilgan qismlarini e'lon qilishga harakat qilayotgan bo'lsalar-da, bu umumiy amaliyot emas va huquqiy pretsedent tizimining o'rnini bosa olmaydi.² Konfidensiallik arbitrajning asosiy afzalliklaridan biri bo'lib qolayotgan ekan, uning moddiy huquqni shakllantirishdagi ishtiroki tabiiy ravishda cheklangan bo'lib qolaveradi.

Bundan tashqari, arbitrajning asosiy tamoyili taraflarning erk muxtoriyati arbitrlar erkinligini va ularning huquq ijodkorligi rolini cheklaydi. Arbitraj jarayoni taraflarning kelishuvi asosida quriladi va arbitrlar birinchi navbatda taraflar tanlagan moddiy huquqni

¹ <https://revistas.javeriana.edu.co/index.php/vnijuri/article/download/40304/31446/160590>

² <https://www.uncitral.org/pdf/english/texts/arbitration/NY-conv/New-York-Convention-E.pdf>

qo'llashga majburlar. Ularning vazifasi yangi huquqiy normalarni yaratish emas, balki mavjud huquqiy baza asosida nizoni hal qilishdir. Agar taraflar Shveytsariya yoki Angliya huquqini tanlagan bo'lsa, arbitrlar ushbu milliy huquq tizimlari doirasida harakat qilishlari shart. Ular *lex mercatoria* yoki umumiy adolat tamoyillariga faqat taraflar bunga to'g'ridan-to'g'ri rozilik bergan taqdirdagina tayanishlari mumkin, bu esa amaliyotda kam uchraydi. Arbitrlar o'z mandatlaridan chetga chiqib, taraflar belgilamagan huquqiy manbalarga murojaat qilsalar, ularning qarori milliy sudlar tomonidan bekor qilinishi xavfi yuqori bo'ladi. Bu holat arbitrni huquqni qo'llaydigan shaxs sifatida qat'iy belgilaydi va uning huquqni rivojlantiruvchi sub'ekt sifatidagi potentsialini keskin kamaytiradi.³ Shu sababli, arbitraj huquqiy bo'shliqlarni to'ldirish yoki eskirgan normalarni zamonaviylashtirish o'rniga, ko'pincha mavjud huquqiy status-kvoni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Arbitrajning "delokalizatsiyalashgan" tabiati haqidagi nazariyalarga qaramay, amalda u milliy huquqiy tizimlar bilan uzviy bog'liq bo'lib qolmoqda va bu bog'liqlik uning moddiy huquqni mustaqil ravishda aniqlash rolini susaytiradi. Har qanday arbitraj jarayoni ma'lum bir davlat hududida ("arbitraj o'rni") o'tkaziladi va o'sha davlatning protsessual qonunchiligi arbitraj ustidan nazoratni ta'minlaydi. Eng muhimi, arbitraj qarorini majburiy ijro etish zarurati yuzaga kelganda, taraflar yana milliy sudlarga murojaat qilishga majbur bo'ladilar. Nyu-York konvensiyasi arbitraj qarorlarini xalqaro miqyosda tan olish va ijro etish uchun noyob mexanizmni taqdim etsa-da, u ijro etuvchi davlat sudlariga ma'lum asoslar, xususan, jamoat tartibiga (*public policy*) zidlik asosida ijrodan bosh tortish huquqini beradi. Bu shuni anglatadiki, arbitrlar o'z qarorlarida nafaqat taraflar tanlagan huquqni, balki potentsial ijro davlatlarining fundamental huquqiy tamoyillarini ham hisobga olishlari kerak. Bu esa, o'z navbatida, arbitraj tribunalining huquqiy erkinligini cheklaydi va uni milliy huquqiy tizimlarning "uzun qo'li" nazorati ostida ushlab turadi, bu esa har qanday "anatsional" yoki milliy tizimlardan ustun turuvchi huquqiy tartibot yaratish g'oyasini zaiflashtiradi.⁴

Nihoyat, so'nggi yigirma yil ichida xalqaro tijorat sudlarining (masalan, Singapur xalqaro tijorat sudi, Dubay xalqaro moliya markazi sudlari, Amsterdam tijorat sudi) paydo bo'lishi va rivojlanishi arbitrajning moddiy huquqni shakllantirishdagi monopoliyasiga jiddiy raqobat tug'dirdi. Ushbu sudlar xalqaro nizolarni ko'rishga ixtisoslashgan, yuqori malakali sudyalarga ega va ularning qarorlari ochiq e'lon qilinadi, bu esa ularning pretsedent sifatida qo'llanilishiga imkon beradi. Ular arbitrajning ba'zi afzalliklarini (masalan, neytrallik va ekspertiza) o'zida mujassam etib, shu bilan birga davlat sudlarining an'anaviy ustunligi ochiqlik va huquqiy aniqlikni rivojlantirish imkoniyatini taqdim etadi. Shu bilan birga, xalqaro savdo huquqini unifikatsiya qilishga qaratilgan sa'y-harakatlar, masalan, BMTning Xalqaro tovarlar oldi-sotdisi shartnomalari to'g'risidagi Vena konvensiyasi (CISG) va UNIDROITning Xalqaro tijorat shartnomalari tamoyillari kabi hujjatlarning keng tarqalishi arbitrlar uchun "huquqiy bo'shliqlarni" to'ldirish zaruratini kamaytirdi. Ushbu xalqaro hujjatlar ko'plab masalalar bo'yicha tayyor va xalqaro miqyosda tan olingan echimlarni taqdim etadi, bu esa arbitrlar oldiga yangi qoidalar yaratish vazifasini qo'ymaydi, balki mavjud xalqaro standartlarni

³ <https://www.google.com/search?q=https://www.swissarbitration.org/arbitration/the-new-swiss-arbitration-law-of-2020-an-overview-of-the-key-changes/>

⁴ https://uncitral.un.org/en/texts/arbitration/modellaw/commercial_arbitration

qo'llashni talab qiladi.⁵ Bu jarayonlar majmuasi arbitrajning huquqni rivojlantirishdagi o'rnini tabiiy ravishda ikkinchi darajaga tushirmoqda.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro arbitraj transchegaraviy tijorat nizolarini hal qilishning samarali va talabgir vositasi bo'lib qolmoqda. Biroq, "huquqni tanlashning delokalizatsiyasi" va arbitrajning *lex mercatoria*'ni shakllantirish orqali moddiy huquqni mustaqil ravishda rivojlantirishi haqidagi g'oyalar bugungi voqelikda o'z tasdig'ini topmayapti. Jarayonning konfidensialligi, taraflarning erk muxtoriyati tamoyilining ustunligi, milliy sudlar nazoratining saqlanib qolishi hamda ixtisoslashgan xalqaro tijorat sudlari va unifikatsiyalangan huquqiy hujjatlar kabi muqobil manbalarning kuchayishi arbitrajning huquq ijodkorligi salohiyatini jiddiy cheklamoqda. Natijada, arbitraj huquqni yaratuvchi institutdan ko'ra, ko'proq mavjud huquqni qo'llovchi mexanizmga aylanib bormoqda. Uning asosiy vazifasi global huquqiy landshaftni o'zgartirish emas, balki muayyan nizolarni samarali va adolatli hal qilish bo'lib qolmoqda va bu uning moddiy huquqni aniqlashdagi tarixiy ahamiyatining pasayganini anglatadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. UNCITRAL. Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (New York, 1958) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/new-york-convention-e.pdf. – Дата доступа: 10.09.2025.
2. UNCITRAL. UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration (1985), with amendments as adopted in 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://uncitral.un.org/en/texts/arbitration/modellaw/commercial_arbitration. – Дата доступа: 11.10.2025.
3. Peyer, G. The New Swiss Arbitration Law of 2020: An Overview of the Key Changes [Электронный ресурс] / G. Peyer, A. D. communiqué // Swiss Arbitration Association (ASA). – 2020. – Режим доступа: [New Swiss Arbitration Centre and Revised Swiss Rules - Swiss Arbitration Association](https://www.newswissarbitrationcentre.ch/en/press-releases/new-swiss-arbitration-law-2020). – Дата доступа: 12.10.2025.
4. UNIDROIT. UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts (2016) [Электронный ресурс]. – Rome: International Institute for the Unification of Private Law, 2016. – Режим доступа: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-i.pdf>. – Дата доступа: 15.10.2025.
5. Rodríguez Pulido, I. E. The Delocalization of International Commercial Arbitration. Principles and Practices in the Application of Provisional Measures [Электронный ресурс] / I. E. Rodríguez Pulido // Universitas. – 2025. – № 74. – Режим доступа: <https://doi.org/10.11144/laveriana.vj74.dica>. – Дата доступа: 17.10.2025.

⁵ <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-i.pdf>